

DOI:10.26104/NTTIK.2023.47.40.035

Айбашова Т.М.

ИШ КАГАЗДАРЫН ОКУТУУДА СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮНҮН ОРДУ

Айбашова Т.М.

МЕСТО ЧАСТЕЙ РЕЧИ В ОБУЧЕНИИ ДЕЛОВЫХ БУМАГ

T. Aibashova

THE PLACE OF A PARTS OF SPEECH IN TEACHING STYLISTICS

УДК: 378. 016: 811.111

Макала сөз түркүмдөрүнүн лексикалык маанисин, морфологиялык белгисин, синтаксистик кызматын, сөз мүчөлөрүнүн түрлөрүн, өзгөчөлүктөрүн, сөз жасоонун жолдорун окутуу менен бирге сөздөрдүн лексика-семантикалык маанисин, стилистикалык касиетин кошо ачып, балдардын кеп маанисин аңдап, сырын түшүндүрүүнүн усулдарын баяндайт. Сөз жасоочу мүчөлөрдүн лексикалык жаңы маани, стилистикалык оң жана терс маанилерди, стилистикалык боёктуулукка ээ болгон эмоционалдуу сөздөрдү жаратышы, алардын адабий тилдин функционалдык стилдеринде керектелишин тергитирүүгө алды. Оң, терс же орток маанини, стилистикалык боёктуулукту жараткан мүчөлөрдү (туунду сөздөрдү) мисалдар менен көрсөтүп, алардын адабий тилдин функционалдык стилдерин кайсы биринде керектелери аныкталды. Иш кагаздар стилдинде стилистикалык орток мааниге ээ болгон сөздөр керектелери мисалдар менен көрсөтүлдү. Максатка жетүүдө мугалимге коюлган талаптар сунушталды.

Негизги сөздөр: иллюстрациялык материал, интеграциялык, менталитеттик, этномаданий, экспрессивдүүлүк, боёктуу сөз, дифференциялык усул.

Статья учит лексическому значению, морфологическому признаку, синтаксической функции, видам частей речи, способам образования слов, раскрывает лексико-семантические значения и стилистические свойства слов, объясняет приемы объяснения смысла речи детям. Он исследовал создание новых лексических значений, стилистических положительных и отрицательных значений, эмоциональных слов со стилистической окраской, их использование в функциональных стилях литературного языка. На примерах показаны члены (производные слова), создающие положительное, отрицательное или общепотребительное значение, стилистическая окраска, и определено их употребление в любом из функциональных стилей литературного языка. На примерах показано использование слов, имеющих общее стилистическое значение в стиле документов. Предложены требования к учителю в достижении цели.

Ключевые слова: иллюстративный материал, интеграционный, менталитет, этнокультурный, экспрессивный, стилистически окрашенное слово, дифференцированный метод.

The article teaches lexical meaning, morphological features, syntactic function, types of parts of speech, ways of forming words, reveals the lexical-semantic meanings and stylistic properties of words, explains the methods of explaining the meaning of speech to children. He explored the creation of new lexical meanings, stylistic positive and negative meanings, emotional words with stylistic coloring, their use in the functional styles of the literary language. The examples show members (derived words) that create a positive, negative or commonly used meaning, stylistic coloring, and their use in any of the functional styles of the literary language is determined. The examples show the use of words that have a common stylistic meaning in the style of documents. The requirements for the teacher

in achieving the goal are proposed.

Key words: illustrative material, integration, mentality, ethnocultural, expressive, stylistically colored word, differentiated method.

Улуттун урааны, дили, жан дүйнө байлыгы – анын тили. Кыргыз тили мамлекеттик тил макамына ээ болгонуна отуз жылдан көп убакыт өткөнүнө карабастан, учурда тилдин практикалык маанисине талаптагыдай көңүл бурулбай келе жатканы өкүнүчтүү. Мындай шартта ар бир тилдин күйөрман адиси элдин маданияты, келечеги, улуттун нарк-насили, билим деңгээли жана улуттук интеллектуалдуулугунун жаңыланышы үчүн аз да болсо өз салымын кошуусу – атуулдук парзы. Тилдин керемет касиетин, маңыз-кудуретин терең билип чыгуу үчүн тилибиздин окутуу деңгээлин жогорулатуу максатында орто мектепте тилдин өнүмдүк бирдиктеринин өз ара өзгөчөлүктөрүн, лексика-семантикалык маанилерин жана стилистикалык боёктуулугун айкалыштыра окутуу иши – бир канча натыйжалуу. Мектептин программасында фонетика, морфология, синтаксистин бөлүктөрү ар бир класста жаш өзгөчөлүгүнө жараша кыска жана чектелүү берилет [1].

Мугалимдин китептеги материалдар менен чектелиши баланын тил жөнүндөгү билиминин түптөлүшүнө жетишсиздик кылат, ошондуктан мугалим теориялык, илимий маалыматтарды жөнөкөйлөштүрүп, темага тиешелүү мисалдар менен практикалаштырып, илимийлүүлүк методу аркылуу продуктивдүү тапшырмаларды аткарууга алып чыгуусу аракеттин өнүмдүүлүгүн шарттайт. Тилдеги ар бир чоң бөлүмдүн майда бөлүктөрү өз алдынча грамматикалык теманын теориялык маалыматы катары берилет, баланын теориялык билими рецептивдүү көнүгүүлөрдү аткаруу менен чектелсе, окуучуда тилге болгон кызыгуу пассивдешет. Ошол учурда тилдин бөлүктөрүн бири-биринен бөлбөй, грамматиканын кайсы бөлүмү болбосун контексттеги маанисин, коммуникациялык кырдаалын бирге үйрөтүү окуучунун да, мугалимдин да тил үйрөнүүдөгү жетишкендиги болот. Байкалбаганы менен жаштардын өз тилин үйрөнүүдөн качуусунун негизги себеби да ушул деген ойдобуз.

Мектеп программасында тил бөлүктөрүн бүтүн организм катары алып, алардын бири-бирине болгон коммуникативдик артыкчылыгын, функционалдык

маанисин класс көлөмүнө, билим деңгээлине ылайык психикасына шайкеш келген көнүгүүлөр менен системалуу, жеткиликтүү үйрөтсө, окуучу тилдин коомдогу маанисин, кызматын терең түшүнүп, окуучулардын тилден качуу көйгөйү чечилмек.

5-класста сөз түркүмдөрүнүн лексикалык мааниси, категориялар менен өзгөрүшү жөнүндө, 6-класста сөз жасоонун жолдору (морфологиялык, синтаксистик жана лексика-семантикалык), андан соң сөз түркүмдөрүнүн кептеги орду өтүлөт. Бул учурда окутуу процессиндеги системалуулук принцибин колдонууга туура келет [2].

Сөз түркүмдөрүн **маани берүүчү, өзгөчө жана кызматчы** сөз түркүмдөрү деп үч чоң топко бөлүп, бөлүштүрүлүш себептери, грамматикалык айырмачылыктары, стилистикалык кызматы салыштырылып окутулат.

Зат атоочту окутууда, биринчиден, лексикалык мааниси, составдык түзүлүшү, конкреттүү жана абстракттуулугу, жандуу, жансыз, энчилүү жана жалпы ат экендиги, экинчиден, морфологиялык белгиси – жөндөлүшү, жакталышы, жак, сан категориялары менен өзгөрүшү, башка сөз түркүмдөрүн жасоо, же зат атоочтун башка сөз түркүмдөрүнөн жасалуу жолдорун (лексикалык-семантикалык мааниси), мүчө уланганда, жөндөлгөндө (грамматикалык) өзгөрүшү тууралуу сөз болот. Үчүнчүдөн, зат атоочтун сүйлөмдөгү ордун, контексттеги стилистикалык маанисин, синтаксистик кызматын класс көлөмүн эске алып үйрөтсө, окуучу сөздүн кептеги түз, кыйыр мааниде келишин анализдейт, сөз байлыгынын өсүшүнө, сезимталдыкка, тапкычтыкка, кеп маданиятына калыптанат. Баланын дүйнөгө болгон көз карашы, ойлоосу кеңейип, маани берүүчү ар бир сөздүн тыбыш менен мүчөдөн айырмаланып, үч мааниге ээ болорун байкайт, өз алдынчалыкка үйрөнөт. Мисалы, зат атооч сөздөн төмөнкүдөй үч маанини ажыраталы:

1. Лексикалык маани: “жинди” – “акыл-эсинен ажыраган адам”.

2. Грамматикалык мааниси: зат атооч, жөнөкөй, жалпы ат, жекелик сан, атооч жөндөмөсүндө, жандуу жана конкреттүү зат.

3. Стилистикалык мааниси: кимдир бирөөгө карата сүйлөшүү стилинде үч түрдүү мааниде:

а) эркелетүү, же тамашалашуу (*сөз мааниси үстүртөн*);

б) кемсинтүү, же кордоо (*түз маанисине жакындап*);

в) түз мааниде (*акыл-эсинен ажыраган адам жинди* колдонулат).

Демек, окуучу эки маанисинен сырткары үчүнчү – стилистикалык маани жөнүндө түшүнөт, ар кандай сөздүн кырдаалдык айтылуу маанисин ылгайт. Эгер мугалим окуучунун сөз өнөрү жөнүндөгү кызыгуусун

арттыра алса, башка сөздөрдүн да стилистикалык маанисине өз алдынча ой жүгүртүп, ар түрдүү жагдайда кебинде пайдалана баштайт. Ошондо гана стилистика окуучунун сүйлөө жана жазуу маданиятындагы жаңы чөйрөгө багыттап, сөздүн коомдогу кырдаалга карата айтылган стилистикалык маанисин жиктей билет, ой жүгүртүүсү өсөт, кебин өнүктүрөт, тилге болгон терең ой-чабытты, сезимталдуулукту жаратат.

6-класста “Сөз жасоо жана орфографияга” 16 саат, анын ичинен “Сөз жасоонун морфологиялык жолуна” 6 саат берилет. Уңгуга сөз жасоочу мүчөлөрдүн уланышы аркылуу жаңы сөздүн жасалышындагы мүчөнүн грамматикалык өзгөчөлүгүнө карап, сөз жасоочу мүчөлөрдүн төрт түрү үйрөтүлөт [2]. Мүчөлөрдүн түрлөрүн, алардын сөз жасоодогу өзгөчөлүгүн, кайсы сөз түркүмүн жасашы жана жасалышы тууралуу окуучулардын көпчүлүгү жеткилен түшүнбөй, жаттоо менен гана чектелгендиги белгилүү. Мында уңгу түрүндөгү сөз кайсы сөз түркүмүндө эле, мүчө улангандан кийин, б.а., туунду формага келгенде, кайсы сөз түркүмүндөгү сөз пайда болгонун аныктап, мүчөлөрдүн өз ара айырмачылыктарын салыштырып көрсөтүү жетиштүү:

1. Атоочтон атооч жасоочу; Манас+чы=манасчы, үчү + лык = үчүлүк.

2. Атоочтон этиш жасоочу; от+кор+откор, оюн+ла=ойно, ат + ла = атта.

3. Этиштен атооч жасоочу; ат+кыч=аткыч, өт+(кар)көр+гыч = өткөргүч.

4. Этиштен этиш жасоочу; кош + ла = кошто, айка + ыш =айкаш.

Сөз мүчөлөрү (сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү жана форма жасоочу) айырмаланган шарттуу белгилер менен белгиленбей, жөн гана сызыкча менен бөлүп көрсөткөн учурлар да учурап, айрым учурларда (олимпиадада) ажырым пикирлер кездешип жүрөт, негизинен, сөз мүчөлөрүнүн туруктуу шарттуу белги менен белгилениши чоң мааниге ээ. Сөз жасоочу мүчөлөр калпакча, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр төрт бурчтук, форма жасоочу мүчөлөр жарым төрт бурчтук, тилибизде сейрек колдонулуучу приставкалар (м; *бейадеп, нааразы*) жарым тик бурчтук, негиз сөздүн асты жагынан жарым тик бурч белгилери менен белгиленерин морфологиялык талдоо учурунда көрсөтүп, нукка салуунун өзү да жоопкерчиликти талап кылат [3].

Бул белгилерди окуучулар талашып туура коюуга, сөз маанилерин, мүчөлөрдүн түрлөрүн туура ажыратууга кызыгышат. Мүчөнүн төрт түрүн салыштырмалуу мисалдарда дифференциялык усул аркылуу түшүндүрсө, окуучуга мүмкүн болушунча жеңил, түшүнүктүү болору бышык. Ошондой болгондо гана тил сабагынын жеткиликтүү окутулушу окуучунун аң-сезимине бекем жетет. Ушул мезгилде түптөлгөн билимдин пайдубалы канчалык бекем болсо, кийинки

класстарда алынган билимдин сапатына пайдубал болору шексиз.

Мектеп программасына сөз жасоо стилистикасы киргизилбеген, бул бөлүм сөз түркүмдөрдүн “морфологиялык жол менен жасалышы” деген тема менен бирге каралышы керек. Ар бир сөз түркүмүнүн морфологиялык жол менен жасалышында мүчөнүн стилистикалык маанисин кошо үйрөтсө, окуучунун ойлоосу, кеби, тилдик баамчылдыгы жана сезимталдыгы кошо өнүгөт. Алсак, “Зат атоочтун жасалышы” деген темада алардын морфологиялык (*ашпоз, арабакеч*), синтаксистик (*таш бака, темир жол*) жана лексика-семантикалык (*уюл, борбор, шоола*) жол менен жасалышы окутулат. Зат атоочтун морфологиялык жол менен жасалышында мүчөнүн сөзгө кошкон мааниси стилистикалык жактан жиктелет, б.а., ар бир мүчөнүн боёктуулукка (кошумча мааниге) ээ болушу, ал мүчө уланган сөздөр функционалдык стилдердин бирине же бир тобуна тиешелүү болуп, же кайсы биринде колдонууга жарабай калышы да мүмкүн. Ошол себептен сөз түркүмдөрүнүн жасалуу жолундагы мүчөлөрдүн касиетине карай адабий тилдин жазуу стилдеринин өзгөчөлүктөрүнө ылайык колдонулууга жарамдуулугун практикалык мүнөздө бирге кароого болот. Стилистикалык боёктуулукка ээ болгон мүчө (урматтоо, кемсинтүү, тамашалоо, ж.б.) кандайдыр бир кошумча мааниге ээ болот:

- **ке;** энеке, жеке, эжеке (урматтоо мааниси)

- **чек;** иничек, келинчек (кичирейтүү жана урматтоо мааниси)

- **кай;** балакай, кичинекей (эркелетүү, кичирейтүү мааниси).

Мындай субъективдүү баалоочу мүчөлөр кыргыз тилинде өтө көп. Алар унгунын маанисине да, сүйлөмдүн контекстине да оң же терс маани киргизе алат. Алсак; - *поз* ээрчибес, же өзгөрбөс мүчө, стилистикалык жактан бир канча мааниге ээ:

1. Орток маани; *ашпоз, илимпоз, өнөрпоз*.

2. Кемсинтүү, маскарлоо мааниси; *кумарпоз, беркерпоз* ж.б. [4].

Демек, сөз жасоо стилистикасын жана сөз түркүмдөрүнүн морфологиялык жол менен жасалышын окутууда белгилүү бир критерий катары ачык стилистикалык боёктуу сөз жасоочу мүчөлөрдү пайдаланып, сөздүн орток, боёктуу маанилеринин жасалышы жана алардын кеп стилдеринде ылганып керектелерин көрсөтмөлүү өтүү мугалим үчүн ыңгайлуу. Тил сабагында сөз болуп жаткан тема жөнүндө проблемалуу жагдай түзүп, ага ар түрдүү стилде туура жооп берүүнү талап кылуу менен продуктивдүү тапшырмалар аркылуу сөздүн стилистикалык маанисин, жооптордун синонимдештигин таптырса, ойлоону өстүрүүнүн бир ыкмасы болот. Окуучуларга ар тараптуу билим тил аркылуу үйрөтүлөт, дүйнө таанымга жол ачат. Берилген маалыматты башка предметтер менен канчалык

деңгээлде байланыштыра алышына тилдин касиети багыт берсе, балдардын тилге болгон кызыгуусу артат, билим алуу үчүн жаңы аракет пайда болот, табиятынан тил байланыштырган бардык предметтерди аңсезимдүүлүк менен окуйт. Балдардын тилдик түшүнүгү, аңсезимдик деңгээли канчалык жогоруласа, сөздүн айтылуу жагдайын, маани-маңызын терең баамдап, сөздөгү интонация, басым, тонго да маани берип, айтылган ойду дилинде талдай баштайт. Ошондуктан тилди окутуудагы эң биринчи максат – баланын сөз байлыгын өстүрүү, аңсезимин, көз карашын, ойлоосун калыптоо.

Мугалим сабакта дидактикалык каражаттарды, иллюстрациялык материалдарды: тексттер, таблицалар, сөздүктөр, иллюстрациялык карталар, ж.б. колдонот, бирок сабактын эффективдүү, жандуу болушу мугалимдин системалуу, таасирдүү, ынанымдуу сөзүнө көз каранды. Мугалимдин сөзү педагогикалык, психологиялык жана логикалык мыйзам-ченемдүүлүктөрдүн талаптарына жооп берип, сөзү менен материалдын мазмунун далилдеп жеткирип бере алганда гана, коммуникативдик ишмердүүлүк эффективдүү ишке ашат [5].

Демек, мугалимдин баяндамасы илимий далилдөөлөргө толгон, адабий тилдик, стилдик жактан нормативдүү, максаты ачык, логикасы күчтүү, сөз байлыгы чексиз, т.а. предметтик теориялык базасы, кеп маданияты ар тараптан толукталган компетенттүү жаратман болуусун талап кылат. Кандай гана темада болбосун кептик жаңсоолору, салыштыруу, окшоштуруу, жалпылыктарды ачып берүү ыкмалары окуучунун мүдөөсүнө, ой-чабытына шайкеш келип, элестетип, кыялдануусунун бай каражатын арттырат.

Киришүүдө беш мүнөттүк маалыматка окуучунун көңүлүн буруп, сөздөрдүн келген теги, лексикалык мааниси, кайсы сөз түркүмү, кандай мүчөлөрдү кабыл ала аларына токтолуп, ал сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөрдү түздүрүп, ошол сүйлөмдөр кайсы стилге тиешелүү экенин көрсөтүп өтүүнү адатка айландырган тилчи, сөздөрдүн стилистикалык маанисин дагы бирге үйрөтүп жатканын, окуучунун сөз маанилеринин табиятына болгон потенциалы улам жогорулап баратканын сезет, баланын тилге болгон кызыгуусун улам жогорулатат, кеп маданиятына болгон көндүм акырындык менен калыптанат, улуттук асыл нарктар, артыкчылыктар окуучунун руханий маданиятынын көрөнгөсүн түптөйт, эстетикалык табитине шык жаратуусу күтүлөт. Натыйжада адабий тилдин башка стилдери менен иш кагаздар стилиндеги өзгөчөлүктү даана айырмалоо мүмкүнчүлүгүнө жетишет. Бул мугалимдик жоопкерчиликти Ч. Айтматовдун: “Мугалим – өлкөнүн улуу күчү, анын руханий потенциалын биздин турмушубузда өтө көп нерселер аныктап турат. Билимдердин, маданияттын патриотизмдин булагы балдардын аңсезимине мугалимдин

сөзү жана күн сайын көргөн камкордугунун натыйжасында уялайт” деген сөзү менен аныктоого болот [6].

Жыйынтыктап айтканда, сөз түркүмдөрүнүн лексикалык маанисин үйрөтүүдө, биринчиден, ар бир сөздүн лексикалык түз жана өтмө маанисин ачып, кандай стилдерге жарамдуу экенин аныктоо зарылдыгы, экинчиден, морфологиялык белгисин ачууда, сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн грамматикалык маанилерин, сөз жасоочу мүчөлөрдүн касиетин аныктап, оң жана терс маани берүүчү (*өнөрпоз, кумарпоз*), стилистикалык боёктуулукту жараткан (*жеңеке, келинчек, балакай*) мүчөлөрүнүн сөздөрдүн лексикалык маанисине тийгизген таасирин ажыратып көрсөтүү талапка ылайыктыгы, үчүнчүдөн, оң жана терс маани берүүчү, стилистикалык боёктуулукка ээ болгон сөздөрдүн адабий тилдин функционалдык стилдеринин кайсы бирине тиешелүү экендигин мисалдар менен жеткирип окутуу баланын сөз маанилерине саресеп салып, сөздөрдү кандай жагдайда, кандай максатта пайдаланыларына таасир берет, логикасын өстүрөт, элестетүүсүн, кебин курчутат [7].

Текстте айтылган мисалдар этикалык, эстетикалык, логикалык маалыматтуулугу менен айырмаланып, менталитеттик этномаданий тарбия берүү менен коштолууга тийиш. Ошондо гана баланын чыгармачыл ой жүгүртүүсүн арттырып, ар бир сөзүндө кеп наркын сактай билгенге, бардык убакта адабий тилдин функционалдык стилдеринин талабына ылайык сүйлөө чеберчилигине ээ болуп, кеп маданияты калыптанат. Окуучулар тил сыйкырына арбалып, тил үйрөнүүнүн артынан түшүп, тилдин касиет- кудуретин

терең аңдап билет, туруктуу руханий байлыкка, тилдик, кептик жана маданият таануучулук компетенттүүлүктөргө ээ болушат.

Кыргыз тилин бүтүн, өнүгүп жаткан система катары курамдык өзгөчөлүктөрүн, тил бирдиктеринин маанисин жана кызматын түшүнөт, тилдик кубулуштарды жана фактыларды анализдей алат, оозеки жана жазуу кебинде кептин стилдеринин бардык түрлөрүнө ылайыктап адабий нормада кеп куруу маданиятына жеришет.

Адабияттар:

1. Кыргыз тилинин программасы. – Бишкек: Кыргызстан, 1998.
2. Кыргыз тилинин программасы. – Бишкек: Педагогика, 2000.
3. “Эл агартуу” журналы 1999-жыл. 5-6-саны.
4. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 3-китеп. – Бишкек: Педагогика, 2001.
5. Давлатов С. А. Официалдуу-иштиктүү стиль жана аны мектептерде окутуу. – Фрунзе: Мектеп, 1990.
6. Кыргыз тилинин грамматикасы. (Морфология) – Фрунзе: Мектеп, 1964.
7. Идирисов А. Мектептерде иш кагаздарын окутуунун методикасы. – Фрунзе: Мектеп, 1975.
8. Миңбаева К. Б. Асаналиевдин чыгармалары аркылуу окуучуларды сөз өнөрүнө жана тапкычтыкка үйрөтүү. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2014. №. 4. С. 287-289.
9. Султанова А.А. Вопросы исследования глагола будущего времени в кыргызском языке. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2021. №. 3. С. 276-280.
10. Заирова А.Р. Проблема вспомогательных глаголов в кыргызском языке. / Известия ВУЗов Кыргызстана. 2021. №. 5. С. 240-243.